

Tərbiyə məsələləri

QƏHRƏMANLIQ TARİXİMİZƏ BİR NƏZƏR:

QAÇAQ NƏBİ

Mahmud Allahmanlı

filologiya elmləri doktoru, professor

*Açar sözlər: folklor, qəhrəmanlıq daстанları, xalq təfəkkürü, təhsil, tərbiyə.**Ключевые слова: фольклор, героические эпосы, народное мышление, образование, воспитание.**Key words: folklore, heroic epos, people thinking, education, upbringing*

Azərbaycan xalqının tarixi mübarizələrə, qəhrəmanlıqlarla doludur. Onun bir tarix olaraq araşdırılması, gələcək nəsillərə çatdırılma zamanı ən ümdə məsələlərindəndir. Bu gün Azərbaycanda qaçaq hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən olan Qaçaq Nəbi, Qaçaq Kərəm, Qaçaq İsmayıl, Qandal Nağın, Qaçaq Tanrıverdi və bu silsilədən olan digər qəhrəmanlar, onların mübarizəsi tarix, tarixi fakt kimi qəbul olunur. Məsələnin mahiyyətində duran problemlərdən biri həmin tarixi olduğu kimi gələcəyə ötürə bilməkdir. Bunlar folklorşünaslıqda bədii qəhrəmana çevrilir, nəğil, rəvayət, hekayət, daстан qəhrəmanı kimi yaşarlıq qazanır. Artıq bir həqiqətdir ki, onların bədii düşüncədə, xalq təfəkküründə obrazlaşması prosesi başlanmışdır. Həm də bu proses sonralar deyil, onların mübarizələrinin, qəhrəmanlıqlarının başlanğıc dövründən götürülmüşdür. Bunların daстанlaşması və daстан ənənəsində tipik daстанna çevrilməsi isə tamam başqa məsələdir. O da mümkündür ki, klassik daстан nümunəsinə qədər bu qəhrəmanlıqlar gəlib çıxmasın. Ancaq Azərbaycanın ağrıları dolu olan tarixi, faciələr, ölüm-itimlər, torpaq itkiləri, müharibələr belə nümunə-

lərin yaranmasını və qəhrəmanlığın ümumiləşməsinə zəruri edir. Bu qəhrəmanlığın tipik daстан nümunəsində ümumiləşməsi gözləniləndir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un, «Alpamış»ın, «Manas»ın, «Edige»nin, «Canqar»ın, «Koroğlu»nın və bu silsilədən digər türk daстанlarının spesifikasiyi məhz bu barədə düşünməni aktuallaşdırır. Bu təbii axarlı bir prosesdir. Təkrar qeyd edək ki, Azərbaycanımızın çözülməz problemləri, bütünlükdə ictimai, siyasi mühiti belə daстан nümunələrinin yaranışını düşünməyə əsas verir. Bu ola bilsin ki, tarixi axarda böyük zamanlarla da hesablanı bilər. Ancaq indi ümdə vəzifə məhz bu xətləri – həm tarixi, həm də bədii düşüncədəkiləri gələcəyə çatdırmaqdır. Bu işin isə Qaçaq Nəbi təmsalında nümunəsinə aşağıda haqqında danışacağımız folklorşünas B.Behcət (1885-1938) qoymuşdu.

Qaçaq Nəbinin qəhrəmanlığı, ailəsi, yaşadığı region, həyat yoldaşı Həcər xanım, baldızı Mehri xanım, qardaşı Mehdi və başqaları haqqında olan informasiyalar, aparılan təhlillər həmin dövrdə ictimai, siyasi, mədəni arenada qaçaq hərəkatının kifayət qədər geniş yer aldığını düşünməyə əsas verir. Məhz B.Behcət, həmçinin Muradxan Cahangirovun,

Ə.H.Tahirovun, Ə.Axundovun gördükləri, eləcə də Qaçaq Nəbi haqqında olan rəvayətləri, nəğmələri toplamaq üçün təşkil edilən xüsusi ekspedisiyalar bu istiqamətdə ardıcıl işlərin görülmə məqsədindən xəbər verir.

Bu gün adı dillərdə daстан olan Qaçaq Nəbi xalq qəhrəmanıdır. XIX əsrin sonu XX əsrin 30-cu illərinə qədər belə mübarizələrin forması qaçaqlıq tipində idi. Cəmiyyətin özbaşınalıqları, çarizmin, eləcə də onun yerli çinovniklərinin yeritdiyi siyasət son olaraq qaçaqlığa gətirib çıxarırdı. Düzdür, bu hərəkatın özünün çatışmazlığı yox deyildi. Ancaq mübarizə forması kimi xalqın, geniş kütlənin etirazının ifadəsi idi. Həm də sonralar üçün daha böyük mübarizələrə gətirib çıxarmağı özündə ehtiva edirdi. Bəhlul Behcət xalq qəhrəmanı Nəbiyə qədərki mübarizəyə, qaçaqların fəaliyyətinə də diqqət yetirir. Bunların bir hissəsi arxiv materiallarına əsaslanır. «Məsələn, Zaqafqaziya Dövlət Arxivinin 1856-cı ilin hadisələrinin aktları arasında bir sənəd var. Bu sənəd, həmin ildə Şirvan mahalı jandarma nəfərinin yazdığı bir raportun surətidir. 640-cı nömrədə olan bu aktda naməlum bir qəzetin Şəkiyə gedən poçtunu qəzet etdiyi xəbər verilir» (səh. 231). Və yaxud da «yənə də o dövrdə «Kor Camal bəy» adında birinin qaçaq olduğu məlumdur. Camal bəy (xalq ona Kor Camal deyirdi) Qarabağın Zəngəzur mahalında Xocik kəndinin əhli olmuşdur. Camal bəyin haqqında biz müxtəlif məlumat vermişik ki, bu da onun Camal qalası adlanan bina və təmir etdiyi münasibətlə idi. Çünki Nəbi həmin Camal qalasında bir zaman sığınacaq etmiş və orada böyük davalarda olmuşdu» (səh. 232). B.Behcət bir məqamı da vurğulayır ki, Xocik kəndi Mollu kəndinin lap qonşuluğundadır. Mollu kəndi Həkəri çayının sağ sahilində, Xocik isə sol sahilindədir. Bu-

rada bir fakt da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: «Dövlət arxivində Zubarovun general Paskeviçə təqdim etdiyi müfəssəl bir raport var. 911 nömrədə olan bu raportun 8-ci bəndində deyilir: «Qarabağda oğurluq, quldurluq hökmfərmandır. Buna da səbəb yeni hakimlər və nayiblər, xüsusən də Adıgözlə bəydir» (səh. 235). B.Behcət bunları sadalamaqla, eyni zamanda aralarındakı fərqliliklərə də diqqət yetirir. «Onun (Camal bəyin və bu tip hərəkatla) qaçaqlıq hərəkatı ilə Nəbinin qaçaqlıq hərəkatı arasında məqsəd və səbəb etibarilə çox fərq var» qənaətinə irəliləyir. Və xüsusi olaraq vurğulayır ki, «Nəbi öz hərəkatının bütün mənəvi məfkurəvi mahiyyətini Əbdülkərimdən almışdır». Və xüsusi olaraq vurğulayır ki, «Əbdülkərim Qarabağda çar üsuli-idarəsinə və yerli mülkədarlıq qəhrlərinə qarşı ortaya çıxan yoxsul kəndlilərin üsyançı nümayəndələrindən».

Əbdülkərim 1822-ci ildə o zaman Qazax-Şəmsəddin adlanan Qazax mahalında anadan olmuşdur» (səh. 237). Bütün bunlar və bu kimi faktlar həmin dövrdəki ictimai, siyasi mənzərəni ifadə edir və ümumilikdə Qaçaq Nəbi hərəkatının mahiyyətinə, genetikasına işıq tutur. Folklorşünaslıq bu faktların yazıya gətirilməsi və günümüzə çatdırılması üçün B.Behcətə minnətdar olmalıdır. O, bütün olayları tarixi sənədlər, ayrı-ayrı canlı şahidlərin söylədikləri, inandırıcı faktlar əsasında böyük məsuliyyət və vətəndaşlıq hissi ilə yazıya alır. Gələcəyə, sabaha yol məhz bu tariximizlə gedir.

Qaçaq Nəbi ilə bağlı rəvayət, hadisə və əhvalatların, nəğmələrin, şeirlərin yaranmasının, yayılmasının başlanğıcı elə özünün sağlığında, qaçaqlıq etdiyi zamanda qoyulmuşdu. Xalq onun hər bir qəhrəmanlığı haqqında özünün sevgisini, münasibətini ifadə etmişdi. Qaçaq Nəbi ilə bağlı daстанın yaranma məsələsinə gəldikdə bu tamamilə başqa məsələdir.

Daha doğrusu, dastan ənənəsi ilə bağlıdır. Türk xalqlarında, eləcə də onun bir qovmü olan Azərbaycanımızda da bu ənənənin çoxçalarlı, özünəməxsus spesifikasi var. Xalqın qəhrəmanlıq tarixində isə bu daha aydın çalarları, spesifikasi ilə müşahidə olunur. Ona «folklor yaratmaq» tendensiyasından baxmaq böyük yanlışlıqdır. Bir növ bu məsələyə belə olmadan yanaşılacaq tendensiya. Dastanın, özü də qəhrəmanlıq dastanlarının yaranması mürəkkəb və uzunmüddətli prosesdir. Bunun rəvayətdən, əhvalatdan, nəgmə və şeir nümunələrindən dastanlaşmaya doğru təbii gedişi var. Süni əlavələr, hansısa epizodu, əhvalatı artırmaq, bir qədər dəqiq desək quraşdırmalar burada keçmir. Hər hadisəyə, olana da dastan yaranmır. Etiraf edək ki, yaxın dövrün hadisələri, ictimai, siyasi, mədəni həyatımızda baş verənlər, Qərbi Azərbaycan itkisi, Qarabağ savaşı çoxlu şeirlər, nəsrin, dramaturgiyanın, səhnə əsərlərimizin, nəgmə, bəyatiələrimizin mövzusu oldu, ancaq həmin ağrıların bütün tərəfləri ilə əksini verən bədii nümunələri ortaya qoya bilmədi. Məhz yeni dövrün qəhrəmanlıq dastanı yaranmadı. Bəlkə də yaratmaq mümkün olmadı. Ancaq bu ağrılar, savaşlar həmin qəhrəmanlıqları özündə yaşadacaq dastan nümunəsinin yaranması da inkar olunmur. Çünki o müharibənin kifayət qədər fədakarlıq göstərən oğulları olub. Həmin qəhrəmanlığın ümumiləşdirilməsi isə təbii axarlı prosesdir. Necə ki, B.Behcət, Ə.H.Təhrovun, Ə.Axundovun, eləcə də 220 səhifəlik əlyazması bizə gəlib çatmayan Muradxan Cahangirovun zamanında işləri olmuşdu. Bu da xalqın, bütünlükdə məmləkətin üzleşdiyi mübarizə, ölüm-dirim savaşı idi. Bir növ tapdalanmış haqqın bərpasına yönəlmişdi. Həmin nəgmələr demək olar, yarandığı vaxtdan, qəhrəmanların özlərinin sağlığında həm də yazıya alınmağa başlamışdı. Folklorşünas alimimiz İ.Abbaslı da bu

məqamı B.Behcət «Qaçaq Nəbinin tarixi» kitabına yazdığı «Qaçaq Nəbi» dastanı və Bəhlul Behcət «Qaçaq Nəbinin tarixi» adlı giriş sözündə xüsusi olaraq vurğulayır: «Qaçaq Nəbi haqqında nəgmə və rəvayətlər XIX əsrin sonlarından etibarən toplanmağa başlamış, «Qafqaz» qəzeti, SMOMPK, XX əsrdə isə «Azərbaycanı öyrənmə yolu» məcmuəsi, «Ədəbiyyat qəzeti», «Azərbaycan kolxozçusu» və s. kimi mətbuat orqanlarında çap olunmuşdu» (səh. 4). Bunlar hamısı xalqın düşüncəsindən qoparıb böyük sevgidən yoğrulmuş nümunələrdi ki, mətbuatda da əksini tapırdı. Daha doğrusu, xalq məhəbbətinin artan istiqamətdə yaşamaı idi. Ancaq təəssüflər, min təəssüflər ki, həmin qəhrəmanlığa, onlar haqqında dolayan əhvalat, hekayə, nəgmələrə yad əllər də uzanmada idi. Bunların bir qismi heç şübhəsiz düşünülmüş, işləri dolaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Qaçaq Nəbi ilə, Həcər xanım ilə bağlı rəvayətlərdə də bunlar yer almaqdadır. Son dövrlərdə bu, daha çox görünməkdədir. Özü də çox təəssüf ki, bu qondarmaların, dolaşlıqların bir hissəsi folklorşünaslar tərəfindən edilir. B.Behcət «Qaçaq Nəbinin tarixi» adlı əsərinin nəşri ilə o zaman bunlara bir cavab idi. Onu da qeyd edək ki, bu əsər öz mahiyyəti və işlənmə tərzii etibarilə daha çox tarixiliyə hesablanıb. Əsərin təhlilinə keçməzdən əvvəl Qaçaq Nəbi ilə bağlı hadisə və əhvalatların, şeir nümunələrinin toplanması haqqında «Ədəbiyyat qəzeti» 25 mart 1935-ci ildə, 1 may 1935-ci ildə, 7 noyabr 1939-cu ildə məlumat verilir. Fikrimizcə, Qaçaq Nəbi ilə bağlı dastanın çap olunan nəşrləri arasında ən mükəmməli (həcmi azlığına baxmayaraq) Ə.H.Təhrovun nəşridi (Qaçaq Nəbi. Bakı, Azərbaycan Yazıçılar ittifaqı, 1938, 49 s.). Kitab kimi çap olunana qədər isə bu əsər «Ədəbiyyat qəzetində» (1938, № 1-16) çap olunmuşdu. Başqa bir tədqiqatçı-Ə.Axun-

dov «Qaçaq Nəbi» dastanını toplayaraq (Bakı, EA AZF nəşri, 1941, 246 s.) nəşr etdirir. Folklorşünas İ.Abbaslı bu nəşri çox doğru olaraq bir cümlə ilə belə qiymətləndirir: «Ə.Axundovun tərtibi ilə nəşr olunmuş «Qaçaq Nəbi» dastanı isə tamamilə sovet ideologiyasının (işğində) qələmə alınmış, bu ictimai-siyasi ovaqatın təbliğat mexanizminə çevrilmiş bir dastan - rəvayətlər toplusu kimi təqdim edilmişdir» (səh.6-7). Bu sətirlər dastan haqqında daha ətraflı düşünməni tələklidir. Onu da əlavə edək ki, burada müsbət cəhət Qaçaq Nəbini şəxsən görənlər və onunla yoldaş olan səksənə yaxın adamın xatirələrinin vurğulanmasıdır. Bir müsbət cəhət də kitabın sonunda materialların yazıya alındığı qırx yeddi nəfərin adının, yaşının və yaşadığı yerin qeyd olunmasıdır. Burada bizim qəbul edə bilmədiyimiz və eləməyimizin də mümkün olmadığı həmin materialların təbii şəkildə verilməyib işlənmə xüsusiyyətinin görünüşüdür. Məsələn, Nəbinin Həcərdən övladı olmasını kəşf kimi ədəbi arenaya təqdim edənlər tapılırdı. Belə qeyri-dəqiq, məsuliyyətsiz döviyyəyə atılmış fikirlər sonrakı çağlarda olmanın problemlərə, fikir ayrılıqlarına yol açır. Nəticədə isə məsuliyyətsizlikdən yaranmış dolaşlıqlıq təsiri başlıyır.

Xalqın qəhrəmanlıq, mübarizə tarixinin öyrənilməsi zamanından, məkanından asılı olmayaraq ən ümdə məsələlərdəndir. Bəlkə də birmənalı olaraq deməli ki, ən şərefli və gərəklisi işdir. Kiçik yaşlarından, ailədən, bağçadan, ibtidai sinifdən təbii şəkildə orta məktəb boyu bu düşüncəni formalaşdırmaq hər bir kəsin qarşısında vətəndaşlıq borcu kimi dayanmalıdır. Bunu son dövrün olayları, tariximizə, mədəniyyətimizə yanaşmalar və dünyanın, daha doğrusu, böyük güc sahiblərinin kiçik xalqlara olan münasibətini tam aydınlığı ilə göstərir. İndi başlıca məsələ milli düşüncəyə köklü müasir

mühiti yaratmaqdan ibarətdir. Belə bir işin aparılması keçən əsrin əvvəllərində sürətlənən istiqamətdə başlamışdır. Sovetlər imperiyasının gəlişi və onun otuz yeddinci ildə başladığı repressiya bu düşüncəyə birmənalı olaraq son qoymaq yolunu tutdu. Demək olar, həmin nəslə heç nəyə əhəmiyyət vermədən sıradan çıxarıldı. Sibir sürgünləri, güllələnmələr, insan ağlına gəlməyən cəzalar, hamısı bu düşüncənin məhvi üçün sımaqdan keçirildi. Qorxu, xof bütünlükdə Azərbaycanın başı üzərini aldı. Düşünə bilənlər elə düşünmək cəzasını da aldı. Lakin onların böyük işi bütünlükdə yaddaşlardan, daha doğrusu, nəsilərin və tarixin yaddaşından silinmədi. İmperiyanın özünün zəifləməsindən və məhvindən sonra bütün olanlar tədrici prosesdə ortaya qoyuldu. Arxivlər açıldı. Bu prosesdə repressiyanın qurbanı olan yüzlər, minlər, on minlər var. Onlardan biri də bu sahədə az xidmətləri olmayan Bəhlul Behcətdir. O Bəhlul Behcət ki, tarixçi, ilahiyatçı, folklorşünas kimi xüsusi araşdırmalara zərurət doğurur. Bu gün isə biz onun haqqında təfərrüatları, gördükləri işin böyüklüyünü lazımınca ortaya qoya bilmirik. Ancaq uğurlu olan odur ki, Azərbaycan mədəni mühitində bu tip işçilərin böyük işləri ilə bağlı araşdırmalara rəvac verilmiş, gizlinlərin, uzun illər arxivlərdə qalan əlyazmalarının geniş ictimaiyyətə çatdırılması işinin başlanğıcı qoyulmuşdu. Bəhlul Behcət də ədəbi irsi mehaz bu sırada olan işlərdəndir. Artıq bu istiqamətdə sovetlər imperiyasının dağılmasından sonra keyfi işlər görülmüşdür. Bu yaxınlarda işçiləri üzün görənlər B.Behcət «Qaçaq Nəbinin tarixi» (Bakı, Çıraq, 2011) kitabı da buna nümunədir. Mətni çapa hazırlayan folklorşünas alimimiz prof. İsmayil Abbaslıdır. Onu da əlavə edək ki, son dövrlərdə bir sıra vacib kitabların, əlyazmaların, nadir nüsxələrin çapı istiqamətində İ.Abbaslı çox böyük

gerekli işlər görmüşdü. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun «Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri» seriyasından buraxılan kitablarda məhz İ.Abbaslının xüsusi zəhməti var. O, həmin kitabların, demək olar, böyük əksəriyyətinə ya ön söz yazıb, ya elmi redaktorluq edib, ya da mətnləri hazırlayan tərtibçi kimi bütün işləri öhdəsinə götürüb. Bəhlul Behcət «Sarı Aşığın bayatıları» (Bakı, Səda, 2006) kitabı (transliterasiya, ön sözün müəllifi Rza Xəlilov, elmi redaktoru İsrail Abbaslı) da buraya daxildir. Bunlar özlüyündə gerekli, xalqın, millətin keçmişinə sahib durmadan irəliləyən işlərdir. Bir növ sələflərdən – Y.V.Çəmənzəminlidən, S.Mümtazdan, V.Xulufudan, H.Əlizadədən, Ə.H.Tahirəvədən, B.Behcətdən gələn müqəddəs işin yarasıdır. Böyük mənada vətən, yurd sevgisidir.

B.Behcət «Qaçaq Nəbinin tarixi» əsəri yaddaşlarda olan bəzi məqamları da xatırladır. Bunlar qaçaq hərəkəti, qaçaqlar və Qaçaq Nəbi ilə bağlı hafizələrdə yaşayan deyimlərdir. Məhz «qaçağı el saxları» ifadəsi də çox mətləblərdən xəbər verir. Yaşlıların söhbətlərində qaçaqların nə səbəbdən qaçaq düşməsi, harada çar məmurları ilə vuruşması, kimlərin necə öldürülməsi yerində və ünvanına qədər deyimlərdi. Yaşlı nəsəl, kənd ağsaqqalları bu hadisələrin canlı şahidi olmuşlar. Onlar gənclərə bu barədə çox danışmışlar. Qaçaqqlarla bağlı belə danışılarda mühüm bir hissəni isə Qaçaq Kərəmlə, Qaçaq İsmayilla, Qaçaq İsaخانla bağlı hekayətlər tuturdu. Onlar biz uşaqların düşüncəsinə, dünyagörüşünə çox böyük təsir edirdi. Uzun qış gecələrində isə mühüm bir hissəni qəhrəmanlıq dastanlarımızdan «Koroglu», «Qaçaq Nəbi» kitablarının oxunması təşkil edirdi. Bir nəfər səlis, rəvan oxuyardı, hamı böyükdən-kiçiyə diqqət kəsilirdi. O günlər, o söhbətlər indi bu nəslin yaddaşında bir ərmağan kimi

qalmaqdadır. Nədənə dastanlarla bağlı kitabları vərəqləyəndə həmin xatirələr yada düşür. Elə zaman-zaman gizlin qalmış B.Behcətin «Qaçaq Nəbinin tarixi» əsərini oxuyanda da həmin keçmiş gözlerimiz qarşısında canlanır. İlk öncə bu kitabın üzə çıxmasında əməyi olanlara minnətdarlıq bildirilməlidir. Çünki Qaçaq Nəbi və bu sıradan olan qəhrəmanlar xalqımızın qəhrəmanlıq tarixidir. Yüz illər, min illər boyu yaşanan tariximizdir. Bir məsələni də etiraf edək ki, Azərbaycanımız bu başından o başına ev-ev gəzsek, hamının Qaçaq Nəbi ilə bağlı «Qoy sənə desinlər ay Qaçaq Nəbi, Həçəri özündən ay Qaçaq Nəbi» kəlmələrinin zümzümə etdiyini görürük.

B.Behcət Qarabağın tarixini, on səkkizinci yüzillikdən bu yana olan vəziyyətini, oradakı ictimai-siyasi mühitin ümumi mənzərəsini, İbrahim xanın dövrünü, Mehdiqulu xanın zamanında baş verənləri, ağaların, bəylərin bir təbəqə kimi meydana gəldiyi şəraiti ətraflı şəkildə şərh edir və bundan sonra «Qaçaq Nəbinin yurdu» haqqında müfəssəl şəkildə söhbət açır: «Qaçaq Nəbi sabiq Zəngəzur qəzasının üçüncü hissəsində məşhur Həçəri çayı üzərində olan Aşağı Mollu adlı kənddə anadan olmuşdur (Mollu kəndi ikidir: biri Aşağı Mollu və digəri Yuxarı Mollu adlanır).

Nəbi ata və anası öldükdən sonra evlənmişdi. Onun aldığı qız Molla Xanəlinin qızı idi...Həçər Nəbi İranda öldürüldükdən sonra Nəbinin qohumlarından olan Həmzə adlı bir kişiye ərə gətmişdi və çox zaman Həmzə ilə öz kəndlərində (Mollu kəndində) yaşamışdı» (səh.141-142). Bütün bunlar Nəbi haqqında həqiqətlərin bəddi düşüncədən fərqli olaraq sırf tarixi həqiqət kimi aşkarlanması sahəsində ən tutarlı dəlillərdir. Burada olan maraqlı məqamlardan biri də Nəbinin qardaşı oğlu ilə bağlıdır. Nəbi ilə bağlı söyləmələrdə, yazılarda da buna rast gəlirik. Mənə kimi B.Behcətin «Qaçaq

Nəbinin tarixi» kitabı bunlara tam aydınlıq və təfərrüat ilə cavab verir. Tarixi fakt, sənədlərə, eləcə də canlı şahidlərin, Nəbinin özünün yaxınlarının, onunla silahdaş olanların söylədiklərinə əsaslanaraq yazılmış bu əsərin dəyəri əvəzsizdir. Bəhlul Behcət Qaçaq Nəbi ilə bağlı olanlara da özünün kəskin münasibətini bildirir və bu belə təəssürat yaradır ki, həmin vaxtlar da el qəhrəmanı haqqında müxtəlif səpkili söhbətlər doluşmaqda idi. Elə əsər də məhz bu dolaşlıqlara aydınlıq gətirmək anlamında sırf tarixi səpkidə yazılmışdı. Yazımızı da B.Behcətin həmin qənaətləri ilə qurtarıq: «Biz Qaçaq Nəbinin tarixini nə əfsanələrlə dolu qeyri-təbii hadisələrin birinə quraşdırılmış macəralar yığını hesab edirik, nə də Qaçaq Nəbini «kolmayan sərgüzəştlər» qəhrəmanı Kürd Hüseyn və ya xalq əyləndirici hekayələr sahibi «Don Kixot» kimi tanıyıq. Bəlkə biz Nəbinin həyatını ziddiyyətlərlə mübarizədə şölret qazanmış bir amil hesab edirik və onun həyat və mübarizə tarixinə də bu baxımdan yanaşmağı lazım bilirək» (səh. 138).

Məmməd Əmin Rəsulzadə «Azərbaycan tarixində qaçaq hərəkəti» məqaləsində bir məqamı xüsusi olaraq vurğulayır: «Azərbaycanda qaçaq hərəkəti əsasən rus çar rejiminə və yerli zülmkarlara qarşı mübarizə prosesində meydana gəlmişdir. Azəri xalqı öz gördükləri işlərə igrilik və yenilməz qəhrəmanlıq dastanlarını yaradan qaçaqları sevmiş, tərifləmiş və qorumuşdur. Çünki qaçaqlar Azərbaycanın zülmədən qurtarması uğrunda mübarizə aparmışlar» (səh. 284).

Bu tarixi hadisələrə yanaşmada Bəhlul Behcətin yaradıcılığı bir neçə istiqamətdə maraqlıdır. O, tarixçi, islamşünas, ədəbiyyatşünas, folklorçu kimi diqqəti cəlb edir. Folklorşünas İ.Abbaslı da bu əhatəliliyi vurğulayaraq yazır:

«Bəhlul Behcət barədə yazılmış əksər məqalələrdə o, əsasən, ədəbiyyatşünas, ədəbiyyat tarixçisi, folklorçu, din xadimi kimi təqdim edilmişdir. Onun irsi ilə tanışlıq göstərir ki, bütün bunlarla yanaşı, B.Behcət həm də islamşünas və tarixçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. «Qaçaq Nəbinin tarixi» əsəri bunu bir daha təsdiq etməkdədir» (səh. 8-9). Onu da əlavə edək ki, B.Behcətin belə bir əsəri yazması zərurətdən yaranmışdı. Çünki özü həmin ərəzədə yaşamış, müxtəlif faktlara, tarixi hadisələrə bələd olmuş, Qaçaq Nəbi ilə bağlı söylənən rəvayətlərin şahidləri ilə belə təmas qurmuşdu. Bütün bunlar son olaraq «Qaçaq Nəbinin tarixi» adlı əsərin yazılmasına gətirib çıxarmışdı. Qısa arayıq: «1885-ci ildə Zəngəzur qəzası Qubadlı rayonunun Dondarlı kəndində doğulan Bəhlul Əfəndi (Behcət) 15 mart 1938-ci ildə NKVD üçlüyünün qərarı ilə güllələnmişdir. O, 1934-1937-ci illərdə öncə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında (Azəməşr), sonra isə Az.RAI-nin Ədəbiyyat bölməsində çalışmışdır. B.Behcətin folklor toplayıcısı və nəşiri kimi fəaliyyəti də əsasən bu illərə təsadüf etmişdir» (səh.7). Bir məqamı da qeyd edək ki, keçən əsrin 30-cu illərində B.Behcət ədəbi-mədəni mühitdə fəallığı, prosesə fəal münasibəti ilə seçilir. Onun folklorşünas S.Mümtazın «Aşıq Abdulla» (Bakı, Azəməşr, 1927, 71 səh.) kitabının ikinci dəfə «Sarı Aşıq» (Bakı, Azəməşr, 1935, 215 səh.) nəşri ilə bağlı yazdığı məqalələr (Sarı Aşıq. «Ədəbiyyat qəzet» 26 fevral 1936 və Sarı Aşıq. «Ədəbiyyat qəzet» 21 mart 1936) geniş müzakirələrə səbəb olmuşdu. Bu müzakirələr Yazıçılar ittifaqında dörd gün davam etmiş, Ə.Nazim, H.Araslı, A.Dəmirçizadə, Ə.Qarabağlı Salman Mümtaz mülahizələrinə bəraət qazandırmış, digərləri başda H.Zeynallı olmaqla tənqidi mövqedən çıxış etmişlər. Burada bir sıra məsələlər qaldırılırdı, əsas tezislərdən biri Sa-

ri Aşıq adı ilə kitabın yenidən buraxılmasına nə üçün izah yazılmaması ilə bağlı idi. Bunlar hamısı bir istiqamətdə ədəbi mühitin qaynarlığını, ciddi məsuliyyət hissi ilə yanaşmaları düşünməyi zəruri edir. Bütün bunlar, eləcə də B.Behcətin özünün toplanmaları (Sarı Aşığın bayatıları ilə bağlı toplanmalar nəzərdə tutulur. «Sarı Aşığın bayatıları». Bakı, Səda, 2007, 96 səh), ilk növbədə folklorşünaslarımızın gərəklı işlərindən və araşdırılma ehtiyacında olmasından xəbər verir. B.Behcətin Qaçaq Nəbi ilə bağlı mülahizələri son dövrlərdə xalq qəhrəmanı haqqında dolayan mübahisələrə son qoymaq, düşünülmüş və düşünülməmiş mədəni arenaya gətirilmiş yazıları sonuclamaq üçün əvəzsiz mənbədir. Müəllif burada daha çox tarixçi, tarixi faktlara bələd bir ziyalı kimi görünür. Onun təhlilləri, gəlidiyi qənaətlər özlüyündə son dövr tarixi araşdırmalar üçün də gərəklı ola bilər. «Qaçaq Nəbinin dövrü», «Azərbaycan məmləkətində torpaq xüsusiyyəti olubmu», «Xanlığın zühuru», «Xan olmaq uğrunda cümləyətlər», «Qarabağ xanlığının mənşəyi və təşkili», «Ağalar, bəylər və bu kimilərin zühuru» başlıqları altında verilənlər tariximizin mühüm bir hissəsini, onun bir sıra maraqlı tərəflərini öyrənmək baxımından da mənbə kimi diqqəti cəlb edir.

B.Behcətin «Qaçaq Nəbinin tarixi» adlı kitabında Azərbaycan problemləri ilə bağlı olan bir fakt da var. Xüsusi olaraq vurğulanır ki, «burasını da qeyd etmək lazımdır ki, bir ölkə Azərbaycan qədr misli görünməmiş tarixi hadisə və vəqələrinin mürəkkəb və müxtəlif hallarına rast gəlməmişdir və heç bir məmləkət Azərbaycan qədr ayrı-ayrı cahangirlərin işğalına uğramamışdır. Onun coğrafi mövqeyi, ticari əhəmiyyəti və tarixə malik olması bu işğal hallarına əsas olmuşdur» (səh. 33).

B.Behcət xüsusi olaraq bir məqamı - «xalqın arasında bu qədr şöhrət tapmış bu böyük şəxsiyyət haqqında yazan olmamışdır» fikrini söyləyir. Bunun səbəbini isə daha çox həmin dövrün mühitin kəndli üsyanına münasibəti ilə əsaslandırır. Ancaq onu da etiraf edək ki, bu qəhrəmanlıq ciddi yazıların problemə çevrilməsinə də, xalq arasında kifayət qədər nəgmə, rəvayət, hekayətlərin yaranmasına səbəb olmuşdu. Bir yaşarlıq qazanmışdı. Qaçaq Nəbi haqqında yazanlardan İsmayıl Hikmətlə bağlı münasibət də burada yer alır və B.Behcət xüsusi olaraq vurğulayır ki, bu cür «böyük və ciddi tarixi hadisəni gəlişi gözəl və qeyri-təbii təsvir etmək düzgün deyildir». Qaçaq Nəbi ilə bağlı mübahisələrə səbəb olan məsələlərdən biri onun öldürülməsi məsələsidir. İsmayıl Hikmət vurğulayır ki, «Nəbinin öz yoldaşı Mahmud öldürmüş və Həcər də tufənglə Mahmudu öldürmüşdür». M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan tarixində qaçaq hərəkəti» məqaləsində yazır: «1896-cı ilin mart ayında Nəbi Kərbəladan dönərkən Türkiyə ilə İran sərhəddi arasında olan Larni kəndində rus casusları tərəfindən əvvəlcədən hazırlanmış pusqunun qurbanı olur». Xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbinin öldürülməsinin təfəsilatını isə daha dəqiqliyi və inandırıcılığı ilə B.Behcət kitabın «Qaçaq Nəbinin İranda öldürülməsi tədbirləri. Zəngəzur naçalnikli Səlim bəy və Naxçıvan naçalnikli Slovenski», «Əmir Baha-dır Cəng Paşa xan Qaçaq Nəbini öldürmək işində» başlıqlı bölmələrində verir. Xüsusi olaraq vurğulayır ki, Slovenski özünün yaxın adamı olan və İranda alver edən Paşa bəy vasitəsilə bu işi reallaşdıracaq. Yəni Paşa bəy Qaçaq Nəbinin silahdaşı Şahhüseyni Qaçaq Nəbini öldürməyə razı salacaq. B.Behcət həmin hadisəni belə təsvir edir: «1896-cı il may ayının 12-də Məşədi Paşa Nəbi ilə Şahhüseyni Dəhvardəyirman kəndindəki evi-

nə qonaq çağırır. Onları gecə çox gec vaxta kimi evində saxlayır... Gecənin bir vaxtı onlar qonaqlıqdan çıxıb Larni kəndinə yolanırlar. Şahhüseyni fürsət vaxtını gözləyirdi. Bu qonaqlıq da həmin vaxt üçün idi... Gecə evə qayıdarkən yolda Şahhüseyni Nəbini arxadan vurur» (səh. 225). Qaçaq Nəbi ilə bağlı söylənilənlər içərisində bizə daha dəqiqliyi və aydınlığı ilə görünən məhz B.Behcətin qənaətləridir. Bunun isə ən başlıca faktı B.Behcətin Zəngəzur qəzasında dünyaya gəlməsi, sonralar həmin qəzanın qazisi olması və hadisələrə bələdliyidir. «Həcərin Nəbidən sonra Qarabağa öz evinə qayıtması» başlıqlı yazıda isə bir başqa mübahisəli məsələyə də rast gəlinir. Son dövr arenada mübahisə yaradan məsələlərdən biri məhz budur. Və özü də müəyyən mənada düşünülmüş dolaylılıq yaratmaq, xalq qəhrəmanı haqqında səhv fikirlər arenaya ötürmək məqsədi daşıyır. B.Behcət isə bunları öz əsərində qeyd edərək yazır: «Həcərin Nəbidən övladı yox idi. O bir müddət qaldıqdan sonra öz qohumlarından Həmzə adlı bir çobana erə getdi. Həcər Həmzə ilə Aşağı Mollu kəndində çox yaşadı. Onun Həmzədən bir neçə övladı oldu» (səh. 227). B.Behcət Nəbinin və Həcərin ailəsi haqqında da müfəssəl məlumat verir: «Nəbinin anası çox tez vəfat etmişdi. Ondən sonra da atası ölmüşdü. Nəbinin ancaq özündən kiçik qardaşı Mehdi və bacısı Zeynəb qalmışdı. Bir də qabaqca ölən qardaşının oğlu Məmiş qalmışdı ki, indi də yaşayır.

Beləliklə, bu məqalədə xatırladılmış və izah edilmiş faktlar Qaçaq Nəbi haq-

qında tarixi məlumatlara bir daha aydınlıq gətirir. Bunlar isə, ilk növbədə orta məktəb şagirdlərini, nağıllarla, dastanlarla təbiiylənmiş orta və yaşlı nəslə yeni-faktlarla məlumatlandırır.

M.Аллахманлы

Гачаг Наби

Резюме

Дастаны гачагов занимают важное место в нашем народном высказывании связанные с дастаном «Гачаг Наби». Исследования Бахлул Бехчети более убедительно связаны с реальностью.

M. Allahmanli

Gachag Nabi

Summary

One of the important part of oral folk literature is Qachag's epos. they are heroic epos of our people. Our scientists expressed their opinions about "Qachag Nabi". The opinions of Bakhlu B.khcat is more convincing and real, than other ones.